

MEMORIALUL DE CĂLĂTORIE ÎN PERIOADA PAȘOPTISTĂ – PRACTICĂ CULTURALĂ, LITERARĂ ȘI SURSĂ DE MĂRCI IDENTITARE

Simona ANTOFI
Universitatea „Dunărea de Jos”, Galați

Résumé: La formule littéraire du mémorial de voyage offre, du point de vue de la démarche comparatiste, beaucoup de possibilités d'analyse, autant de la perspective de l'imagologie – ce qui veut dire exploiter l'image de l'Autre dans la conscience des écrivains représentatifs d'une époque, et la dimension de spéculum du profile de l'Autre par rapport à l'individu récepteur – que de la perspective strictement littéraire. En tant qu'expérience existentielle et modalité d'interpréter le monde et l'histoire, le voyage littéraire connaît un développement progressif surtout pendant l'époque de la révolution de 1848. Ayant une poétique spécifique, une rhétorique spéciale et des modèles particuliers, le voyage littéraire donne, en même temps, une image textuelle de son auteur.

Mots-clés : mémorial de voyage, imagologie, voyage

Înțelegă drept una dintre cele mai fertile și mai complexe experiențe umane, pe linia raportului imagologic cu Celălalt, călătoria ca practică culturală se oferă deschis unei abordări istorice, antropologice, estetice, funcționând atât ca șansă de a experimenta direct, nemediat, necunoscutul, cât și de a corela rezultatele, câștigul spiritual astfel obținut, cu un tip de scriitură specifică. Articulându-se în virtutea unei “paradigme conceptuale”, “cuprinzând ideea sinelui și a celuilalt, identitatea și alteritatea, îndepărtarea și proximitatea, centrul și periferia, firescul și anormalul”[1], călătoria pune în relație, axiologic, pe baza procesului constant de schimb, de acomodare la nou și de interpretare a lumii, Occidentul și Orientul, “noul și vechiul, civilizația și barbaria”[2]. Călătorind, experimentatorul intelectual deține poziția privilegiată a celui care, indiferent de motivul sau de scopurile voiajului său, depășește barierele spațio-temporale, acceptă caracterul relativ al propriului sistem de valori, admite (re)definirea, prin multiplă relaționare și comparare, a propriei culturi, precum și statutul de străin. Altfel spus, “a te juca subtil cu timpul și cu spațiul” “înseamnă să accepți distanțarea de grupul de apartenență, să te feschizi spre nou, în sfârșit, să-ți confrunți moravurile și opiniile cu ale «străinilor»”[3]. Iar dacă se poate admite că noțiunea complexă de exotism este relativă și reciprocă, atunci scriitura voiajului lui Alecsandri în Africa, de care urmează să ne ocupăm mai pe larg, în studiul de față, exemplificând astfel atât dimensiunile multiple ale unei experiențe de călătorie românești, precum precum și îmbogățirea culturală a unei țări și a unei literaturi, dovedește corectitudinea afirmației lui Victor Segalen, din *Essai sur l'exotisme*: exotismul nu este „acea stare caleidoscopică a turistului și a spectatorului mediocru, ci reacția de șoc, vie și curioasă, a unei individualități puternice împotriva unei obiectivități pe a cărei distanță o percepe și o degustă”[4].

Între „aici” și „acolo”, în termenii lui Liviu Papadima, ca deictice spațiale esențiale în analiza practicii literare și culturale a călătoriei, călătoria romantică se distanțează, prin puternica impregnare subiectivă a discursului, prin libertățile formale mari ale scriiturii, prin fragmentarea universului în fărâme ce se oferă percepției sau, la fel de bine, în fărâme ale

individualității proprii a observatorului care-și reconstituie itinerariul concret și spiritual activând dimensiunea speculară a imaginii Celuilalt, de celelalte forme literare și culturale ale călătoriei, în special de călătoria iluministă. Pătrunzând în spațiul și în timpul Celuilalt, cu propria sa spațio-temporalitate, scriitorul-călător se auto-investește cu atributele unei chei de interpretare a lumii și a sinelui. ”Lectura” necunoscutului se face prin reorganizarea spațiului și a timpului Celuilalt în virtutea unei serii de opoziții care girează, în fond, discursul literar asociat călătoriei: nord *versus* sud, oraș *versus* sat, îndepărtat *versus* familiar, sălbăticie *versus* civilizație, barbarie *versus* cultură [5]. Înțelese ca prime repere ale raportului – și ale opoziției – Eu *versus* Celălalt, adeseori aceste cupluri opoziționale regizează un „desen din covor”, un profil subiectiv prin excelență, acela al călătorului-scriitor care crede că-și exprimă forța de captare a necunoscutului în cunoscut și în familiar „Desenul” spațio – temporal trădează, astfel, izomorfic, „desenul” lăuntric al călătorului, al modelelor sale mentale, al culturii și al stereotipurilor culturale cărora le poate fi prizonier, al prejudecăților și al sistemului de valori pe care acesta le posedă. Putința și deprinderea generalizării nu le lipsește, totuși, romanticilor, însă nici acestea nu exclud și nu ascund formele de manifestare ale subiectivității.

În **Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient. Notes d'un Voyageur**, Alphonse de Lamartine notează: „Studiile pe care le-am realizat asupra religiilor, istoriei și moravurilor, tradițiilor și faptelor umanității nu sunt pierdute pentru mine. Aceste studii, care largesc orizontul atât de strâns al gândirii, care aduc în fața rațiunii marile probleme religioase și istorice, care forțează omul să privească în urmă, să-și scruteze convingerile și să formuleze altele noi; această mare și intimă educație a gândirii prin gândire, prin locuri, prin fapte, prin comparații ale vremurilor cu alte vremuri, ale credințelor cu alte credințe, nimic din toate acestea nu se pierde pentru călător (...)”[6]. Faptul este de natură să semnaleze deschiderea imaginii literare și culturale spre studiul întreprins cu instrumentarul antropologiei culturale, dar și al poeziei. În ceea ce ne privește, vom încerca să armonizăm ambele modalități de abordare a călătoriei literare, cu o ușoară favorizare a celei de a doua.

Curiozitatea de acest tip, precum și deprinderea discret antropologică însoțesc jurnalul de călătorie și în literatură română iar, pentru epoca pașoptistă, faptul se întâmplă în cuprinderea unei specii eteroclite, balansând între jurnal, ca “gen biographic” - cu o formulă a lui Eugen Simion – și relatarea propriu-zisă de călătorie. Călătorul roman scriitor își raportează textul, cu osârdie, la realitate dar, pe măsura convenției ficționale a vremii, care cere autenticitate și sinceritate (fie și mimate) pentru validarea estetică, se aduce și pe sine în text, în tripla ipostază de “producător al poveștii (...), organizatorul ei și regizorul propriei persoane”; ca „narrator, actor, experimentator și obiect de experiment, memorialistul faptelor și gesturilor sale, eroul propriei istorii, într-un teatru străin, pe o scenă îndepărtată, însă actualizată prin povestire”[7]. Ficționalizându-se pe coordonatele lui „aici” și „acum”, scriitorul călător se raportează în permanență la celelalte personaje ale memorialului său, actori, și acestea, pe o scenă pe care se joacă o comedie a identității și a alterității, a sistemului de valori al Celuilalt, de cele mai multe ori puse în criză, sau măcar ironizate, a expresiilor și a formelor culturale diverse, de la practicile artistice la vestimentație, de la religie la muzică, la bucătărie și la locuințe etc. În termenii lui Liviu Papadima, „cumpănirea între «aici» și «acolo» pune în evidență mărcile intersubiectivității”: „aici” semnalează

„ceea ce este dat ca nemijlocit accesibil”, iar „acolo” numește „ o lume a mirării, a insolitului, a construcției imaginative”[8].

Dacă Thibaudet clasifica, în funcție de stilul călătoriei literare, tipurile de călători în două categorii, cei care *văd* și cei care *simt*, cei care înregistrează cu minuție realitatea exterioară și cei care se auto-descriu oriunde s-ar afla, fără îndoială că, în secolul al XIX-lea, memorialul de călătorie înregistrează, în literatură română, cu precădere prima variantă. Psihologia călătoriei, amintită de Thibaudet, situarea călătorului roman în raport cu ceea ce vede și cu sine, ca reprezentant al unei etnii și al unei culturi, este, mai degrabă, una de descendență iluministă, căci el vrea *să vadă* și apoi *să-i lumineze* pe cei de acasă [9]. De altfel, evaluând critic psihologia voiajorului român din secolul al XIX-lea, Florin Faifer o spune, și el, limpede: „Temperament deschis și comunicativ, ocolit de mizantropii și angoase, românul călător nu are răgaz, cum nici predispoziții, pentru ipohondrii și autoanaliză. Decât, în împrejurări speciale, cum ar fi exilul. Cât privește explorarea interiorității, aceasta cere un rafinament al privirii de sine care vine cu timpul. Până la sondajul autoscopic, personajul la care ne referim, copleșit, printre atâtea imagini, de ineditul macroscopic și de ineditul de orice soi, își întinde antenele în afară, unde sunt atâtea de văzut și de tâlcuit. Funcția critică (critică socială, de moravuri etc.) a Călătoriei se întemeiază pe o dotare realistă a spiritului”[10].

Ca tip de scriitură, memorialul de călătorie este hibrid, amestecând, adeseori fără o regulă precisă, jurnalul de călătorie propriu-zis, semnalat textual prin marcarea (aproape) zilnică a datei și prin tipul de notație, cronică, descrierile și acumulările de informații geografice, etnografice, sociologice, culturale, cu amintirile, cu reflecțiile morale, cu comentariile și chiar cu unele accente lirice ale călătorului: „Balansând pe intervalul dintre textul pragmatic, referențial și ficțiune”[11], memorialul de călătorie are, totuși, o poetică a sa proprie [12], care se slujește de instrumentarul ficțiunii – analepse, prolepse, elipse, micro – scenarii nuvelistice, anecdote, *povestiri cu sertare* sau discrete (intenționate sau nu, este greu de spus) *mises-en-abîme*. Acestea toate se organizează, în memorial, pe coordonatele unui raport stabil parte – întreg, în virtutea unei unități care este, în același timp, a călătoriei și a scriiturii. De aceea, de multe ori memorialul de călătorie își poate asocia vocație etică, spiritul combativ al pașoptiștilor revoluționari sau măcar ideile lor sociale și politice, poate avea, programatic sau nu, și o funcție de echilibrare a relației *centru* (Parisul, de exemplu, sau întreg Occidentul civilizată) – *periferie* a Europei. În acest sens, se cuvine amintit faptul că scriitorii români ai epocii se considerau *în lăuntrul* și egali Europei civilizate și, din acest punct de vedere, scriitura de călătorie se transformă în mărturia de sine a unui scriitor angajat care, cu toată superficialitatea lui Alecsandri, de pildă, traduce, prin dezinvoltura cu care se mișcă în lumea occidentală, starea de spirit a întregii generații și chiar a epocii.

Din punct de vedere naratologic, scriitura de călătorie pune în scenă un narator problematic, a căruia funcție principală, aceea de a nara, trebuie să se bizuie pe o cultură serioasă și pe o maximă disponibilitate în fața noutăților, narator care se referă destul de rar la sine, în mod direct, de cele mai multe ori oblic, prin comentarii, indici ai subiectivității sale, galeria de personaje, judecățile emise și, în ansamblu, valorizarea spațiului pe care îl descrie. Pe de altă parte, în calitate de „ personaj care se confundă cu scriptorul” [13], naratorul apropie memorialul de călătorie de jurnalul intim.

În ceea ce-l privește pe autor, acestuia i se permit o serie de abateri de la regulile care girează scriitura intimă, jurnalul intim, și-și poate gândi și organia memorialul, din capul locului, în cederea publicării. Poate, de aceea, să opteze, pentru un scenariu al relatării cu mai multe componente pe care le poate armoniza după plac, pentru fapte și oameni considerați interesanți, pentru o spațio – temporalitate anume sau pentru mai multe, neuitând să păstreze coerența de ansamblu a scriiturii și fiind mereu consecvent în privința manierei de redactare. Aceasta chiar dacă “redactează când poate, nepresat de timp, după note luate în timpul călătoriei”, “de regulă redactează cât mai târziu, neținând să sincronizeze *istoria* cu *narațiunea*”[14].

Între mirajul reprezentat de Occident și resimțit de scriitori ai perioadei pașoptiste precum Asachi, Codru Drăgușanu, Cipariu, Barițiu, Filimon, Kogălniceanu, Bălcescu, și încercările de recuperare și de reabilitare estetică a Orientului, Prin scrierile lui Heliade Rădulescu, Ghica sau Bolintineanu [15], Alecsandri dovedește, în **Călătorie în Africa**, dezinvoltura proprie pașoptiștilor în contactele cu Occidentul și o atitudine pe deplin europocentristă în raport cu spațiul nord – african. Subordonată antinomiei civilizație *versus* barbarie, aceasta din urmă devine, în memorialul lui Alecsandri, un „acolo” prezentat ca o „versiune dergradată până la grotesc și caricatural” a europeanului „aici”[16]. În ipostaza călătorului cultivat, amator de senzațional, după gustul romantic, dar nu în exces, cu ceva spirit de aventură și preferând experimentării necunoscutului confortul, Alecsandri se dovedește, totuși, un bun și corect observator, pentru care superstiția (și modelul literar) Orientului romantic produce, la nivelul textului, un nivel superficial și un registru stilistic ce traduc – și produc – imaginea unui călător tipic, pentru epocă, trebuie contrabalansată de un nivel de profunzime, în care observația de substanță se combină cu registrul realist și cu imaginea unui călător atent, implicat intelectual și moral. O altă fațetă a perspectivei antropocentrice se dezvăluie astfel, grație parodiei care pune ostentativ în raport pe călătorul superficial, amator de senzațional și de pitoresc, și conștient cu orgoliu de superioritatea sa și a rasei sale – englezul Angel, cu memorialistul care recuză adeseori, în pofida notațiilor amuzante, a umorului și a anecdoticii, această postură. De altfel, tehnica contrapunctică ce organizează ansamblul memorialului corelează nu numai operațiunea de discreditare a călătorului superficial și a prejudecăților sale, cu ipostaza observatorului atent și atașat celor văzute, cât și referentul concret, real celui livresc, și literatura metaliteraturii. Într-adevăr, „unul dintre voiajorii noștri de cea mai pură coloratură romantică”, unul dintre cei care „suferă prea puțin de inhibițiile scopurilor, planurilor, proiectelor, misiunilor” [17], Alecsandri se dovedește, totuși, în ipostată de memorialist, apt să construiască un narator și un text care să oblige cititorul la a înregistra numeroasele aspecte și componente ale scriiturii sale.

În contextul **Călătoriei în Africa** “călătoria, ca expediție prin cuvinte și culturi străine, merită studiată pentru autoritățile livrești și culturale garantate de călător, pentru rescrierile spațiului și ale culturii Celuilalt, (...)” [18]. Observarea Celuilalt – european occidental, precum englezul Angel, sau evreu trăitor în Nordul Africii, arab sau spaniol certat cu justiția, se corelează cu fiziologia, specie bine reprezentată în literatura secolului al XIX-lea pentru dubla ei orientare. Pe de o parte, fiziologia „operează consensual”, iar pe de alta, „tăietura în cunoscut particularizează, deformează, insolitează” și face posibile „îngroșarea caricaturală”, anecdotică și interferența „distanțării ironice” cu seriozitatea

descrierii și a aprecierilor de substanță [18]. Dincolo de ironizarea proverbialei rigidități a englezilor, a obișnuinței dialogului sărac în nuanțe și extrem de politic, precum și a unei mostre (involuntare?) de umor englezesc, imaginea evreului și a evreiceii, în contrast, dau naștere unui dialog al stereotipurilor în perceperea Celuilalt și a tipurilor de scriitură [19]. Iată două fragmente reprezentative: „Atunci văzui chiar lângă mine, ieșind din mare, capul cu care mă ciocnisem și care era dreapta proprietate a unui tânăr englez.

Ne uitaram unul la altul cu multă mirare și puțină mânie și, închinându-ne apoi ca într-un salon, legaram o convorbire foarte interesantă între noi:

--Frumos carambol am făcut împreună ! Oceanul a slujit de biliard și capetele noastre de bile.

--O ! *ies* !

--Te-am lovit tare ?

--O ! *ies*.

--Îmi pare foarte rău. Te-ai cufundat adânc ?

--O ! *ies*, p[un] în fund.

--Ca și mine; și ai înghițit ceva apă sărată ?

--O ! *ies*, ca vreo două litre.

--Și eu nu mai puțin. Ești englez, domnule ?

--O ! *ies*; dar d-ta ?

--Român !

--De la Roma ?

--Ba de la Moldova.

--*Hau !*” [20]. Și iată, dădora de stereotipuri, imaginea evreului: „Evreul din

Tanger, precum și acel din toate oralele Africei, este ființa cea mai îngrijită din lume; pentru el chiar umbra unei paseri trecătoare este un motiv de spaimă ! El nu grăiește, ci șoptește, nu râde, ci zâmbește, nu calcă ci lunecă pe pământ, căci nu are curajul ființei sale; vecinic prigonit, vecinic umilit, el își răzbună însă prin viclenie, speculând lenea apărătorilor săi și parvenind încet, încet a monopoliza tot comerțul orașelor”. În ceea ce-i privește pe arabi, procedeul contrapunctic orchestrează și de această dată desfășurarea memorialului, întrucât admirația pentru jocul bărbătesc ce imită o luptă, sau pentru oameni ca șeicul Hagi-Ab-el-Rahman-Lahlo, posesorul minunatului armăsar El Rbâa, păstrător al ritualurilor stricte de primire a străinilor și poet, este contrabalansată de un șir de „varietăți de imagerie animalieră”, „ agresivă și primitivă” [21]. Iată, spre exemplificare, trei fragmente : „Nimic mai curios, mai interesant, mai bărbătesc decât acest joc războinic. Nimic mai pitoresc decât alergarea cailor înspumați. Fălăirea burnuselor în văzduh, lucirea armelor în focul soarelui. Nimic mai sălbatic, mai înfiorător decât răcnetele luptătorilor, scrâșnirea dinților și încruntarea ochilor în acel amestec de oameni îndrăzneți și de falnici armăsari !”; și din nou, europocentrismul – „Abia am reușit a ne cruci picioarele, așezându-ne pe covor, și îndată cortul se umple de arabii cei mai înșămnați din acest gum. Ei ne privesc pe noi cu demnitate, noi pe dânșii cu admirație; căci unii au figuri foarte expresive și ochi de vulturi”; și iată, în fine, imaginea lui Hagi-Ahmet-el-Hedat : „Smolit, sbârcit și gârbovit, el se bucură de o asemănare perfectă cu lăieșii din Moldova ; iar când grăiește în limba lui, el imitează la perfecție lătratul unui șacal”.

Elementele de metatext se corelează, în cazul de față, „eforturilor prozatorului de a-și autentifica ficțiunea” [22], pe gustul publicului de atunci și de acum. Ca urmare, cele două rudimente de nuvelă sentimentală și melodramatică se raportează parodic una la cealaltă : **Muntele de foc** primește replica umoristică și parodică a fragmentului intitulat **Cel întâi pas în lume**. Naratorii diverși se regăsesc, puși în criză, laolaltă cu modelul narativ *conte à tiroirs*, într-o secvență în care memorialistul, Angel și viceconsulul Reade încearcă să povestească, simultan, câte o istorie. Nici una dintre ele nu se încheagă textual, datorită alternanței replicilor și vinului băut în exces. Instanța nou – creată, a „autonaratorului”, reunește funcțiile naratoriale cu dimensiunea autobiografică și cu deschiderile multiple ale memorialului către raportul dinamic cu celălalt.

Note

1. Papadima, L., *Literatură și comunicare. Relația autor-cititor în proza pașoptistă și postpașoptistă*, Polirom, 1999, p.119-120
2. Ibidem
3. Ferréol, G., Jucquois, G. (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Polirom, 2005, p.99-100
4. Apud *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Polirom, 2005, p.100
5. Pageaux, D.-H., *Literatura generală și comparată*, Polirom, 2000, p.91
6. Apud *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Polirom, 2005, p.100
7. Pageaux, D.-H., *Literatura generală și comparată*, Polirom, 2000, p.50
8. Papadima, L., op.cit., p.121
9. Simion, E., *Ficțiunea jurnalului intim*, vol.III, Univers Enciclopedic, București, 2000, p.45-47
10. Faifer, F., *Semnele lui Hermes*, Minerva, București, 1993, p.9
11. Papadima, L., op.cit., p.120
12. Pageaux, D.-H., op.cit., p.51
13. Simion, E., op.cit., p.42
14. Ibidem
15. Zăciu, M., *Ordinea și aventura*, Dacia, Cluj-Napoca, 1973, p.130
16. Papadima, L., op.cit., p.129
17. Ibidem
18. Idem p.123
19. Pageaux, D.-H., op.cit, p.85-88
20. Toate citatele au fost selectate din Vasile Alecsandri, *Proză*, Cartea Românească, 1983
21. Papadima, L., op.cit., p.129
22. Mănuță, D., *Lectură și interpretare*, Minerva, București, 1988, p.128

Bibliografie

- Alecsandri, V., *Proză*, Cartea Românească, 1983
- Faifer, F., *Semnele lui Hermes*, Minerva, București, 1993
- Ferréol, G., Jucquois, G. (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Polirom, 2005
- Mănuță, D., *Lectură și interpretare*, Minerva, București, 1988
- Pageaux, D.-H., *Literatura generală și comparată*, Polirom, 2000
- Papadima, L., *Literatură și comunicare. Relația autor-cititor în proza pașoptistă și postpașoptistă*, Polirom, 1999
- Simion, E., *Ficțiunea jurnalului intim*, vol.III, Univers Enciclopedic, București, 2000
- Zăciu, M., *Ordinea și aventura*, Dacia, Cluj-Napoca, 1973